

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій другої половини XIX – XX ст.

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations in the late 19th – the 20th century

УДК 94 (477) «1941 – 1945» – 0.58.244

DOI: 10.31651/2413-8142-2022-28-Perehrest-Titika

Olexander Perehrest

PhD hab. (History), Professor, Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

Olena Titika

Ph.D. (in History), Associate Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Perehrest, O. & Titika, O. (2022). The rural women's segment of the defense epic on the territory of Ukraine in the first period of the German-Soviet war of 1941 – 1945. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 28, 5-13. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2022-28-Perehrest-Titika

THE RURAL WOMEN'S SEGMENT OF THE DEFENSE EPIC ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE FIRST PERIOD OF THE GERMAN-SOVIET WAR OF 1941 – 1945

Abstract. Purpose. *The goal is a generalized analysis of the rural women's segment of the defense epic on the territory of Ukraine during the first period of the German-Soviet war 1941-1945, an assessment of the role of rural women in ensuring the functioning of the agrarian sphere of the republic's economy in extremely difficult wartime conditions, showing their labor achievements in the production of food for the front and the rear, participation in actions to help military units and the front, evacuation of agricultural resources to the rear regions of the country, conditions of everyday life of rural women's society.*

The scientific novelty of the research lies in the fact that the materials presented in it, in the context of the stated goal, complement the historiography of the national history of the period of the Second World War in general, and the history of the Ukrainian peasantry in particular.

Conclusions. *Rural women played an important role in ensuring the functioning of the agrarian sphere in the conditions of the defense epic on the territory of the republic in the first period of the German-Soviet war of 1941-1945. They successfully replaced men mobilized for the army as mechanics and in management positions in collective farms and state farms, and were the main workforce during the care and harvesting of the crop in 1941 and the execution of a complex of autumn and spring field work in 1942, in the process of production of livestock products. Thanks to their hard daily work, the front and the rear received the necessary food and raw materials. Rural women were massively involved in the construction of defensive lines, were active participants in all patriotic actions to help the front. Women played an important role in moving agricultural resources to the eastern regions of the country. In incredibly difficult material and living conditions, their everyday social function was extremely important - caring for families, caring for and raising children, supporting orphans and elderly fellow villagers, the disabled and the families of fallen front-line soldiers, preserving the age-old traditions of the Ukrainian peasantry.*

Key words: *German-Soviet war, Ukrainian peasantry, agriculture, rural women, the role of rural women in agricultural production and campaigns to help the front, difficult everyday material and living conditions.*

Олександр Перехрест

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

Олена Тітка

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Перехрест О., Тітка О. Сільський жіночий сегмент оборонної епопеї на території України в перший період німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. *Український селянин*. 2022. Вип. 28. С. 5-13 doi: 10.31651/2413-8142-2022-28-Perhrest- Titika

СІЛЬСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ СЕГМЕНТ ОБОРОННОЇ ЕПОПЕЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРШИЙ ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РР.

Анотація. Мета – узагальнений аналіз сільського жіночого сегменту оборонної епопеї на території України в перший період німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр., оцінка ролі сільських жінок у забезпеченні функціонування аграрної сфери економіки республіки в надзвичайно складних воєнних умовах, показати їх трудову зв'язку в справі виробництва продовольства для фронту і тилу, участь в акціях на допомогу військовим частинам та фронту, евакуації сільськогосподарських ресурсів в тиллові регіони країни, умови повсякденного життя сільського жіночого соціуму.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що викладені в ньому матеріали в контексті заявленої мети доповнюють історіографію вітчизняної історії періоду Другої світової війни загалом й історії українського селянства зокрема.

Висновки. Сільські жінки відіграли важливу роль у забезпеченні функціонування аграрної сфери в умовах оборонної епопеї на території республіки в перший період німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. Вони успішно замінили мобілізованих до армії чоловіків механізаторів та чоловіків на керівних посадах у колгоспах і радгоспах, були основною робочою силою під час догляду і збирання врожаю 1941 р. та виконання комплексу осінніх і весняних польових робіт у 1942 р., у виробництві тваринницької продукції. Завдяки їхній тяжкій щоденній праці фронт і тил одержували необхідне продовольство і сировину. Сільські жінки масово залучалися на будівництво оборонних рубежів, були активними учасниками всіх патріотичних акцій на допомогу фронту. Жінки відігравали вагомий роль у переміщенні в східні регіони країни ресурсів сільського господарства. В неймовірно тяжких матеріально-побутових умовах повсякдення надзвичайно важливою була їх соціальна функція – опікування родинами, догляд і виховання дітей, підтримка сиріт й літніх односельців, інвалідів та сімей загиблих фронтівиків, збереження вікових традицій українського селянства.

Ключові слова: німецько-радянська війна, українське селянство, сільське господарство, сільські жінки, роль сільських жінок в аграрному виробництві та акціях на допомогу фронту, тяжкі матеріально-побутові умови повсякдення.

Постановка проблеми. Серед найважливіших проблем вітчизняної історії особливе місце належить тим, що пов'язані з історією українського селянства в період німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. Це зумовлено тим, що його економічний і людський потенціал був одним із основних чинників, котрі визначили наслідки військового протиборства СРСР і Німеччини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах позитивних змін у теоретико-методологічних підходах до дослідження воєнної проблематики та розширення можливостей джерельного забезпечення, котрі відбулися в період незалежності України, історіографія історії українського селянства 1941 – 1945 рр. поповнилася низкою сучасних праць, в яких на матеріалах усієї України або окремих регіонів і областей охарактеризовано внесок українського селянства у зміцнення обороноздатності й економіки СРСР в роки війни, показано напружену працю селян на початку війни та в період відбудови після визволення території республіки від займанців, функціонування сільського соціуму в екстремальних умовах війни, визначені трагічні демографічні й матеріальні наслідки війни для українського села¹. Однак, у вказаних працях (як і в численних публікаціях попередніх десятиліть, присвячених історії українського селянства воєнної доби), питання внеску сільських жінок України в боротьбу з загарбниками, їхньої ролі у вирішенні проблем пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом та функціонуванням соціальної й побутової сфери села в умовах війни не одержали належного висвітлення. Здебільшого дослідники розглядають їх фрагментарно на дотичному рівні. Не одержали вони повноцінної уваги й у межах спеціально присвячених жіночій воєнній проблематиці працях².

Мета. У контексті зазначеного актуальним є аналіз українського сільського жіночого сегменту в історії німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. й визначення ролі українського сільського жіночого фактора в ній загалом і у перший період війни зокрема.

Виклад основного матеріалу. Напередодні німецько-радянської війни сільські мешканці склали більшість серед населення УРСР. Станом на 1 січня 1941 р. із загальної чисельності населення УРСР 40 965,6 тис. осіб вони склали 27 231,5 тис. осіб або 66,5%.³ Своєю чергою більшість серед сільського населення склали жінки. Так, за переписом станом на 17 січня 1939 р. у 17 східних областях із загальної кількості населення 30 671,6 тис. осіб особи жіночої статі склали 16 038,9 тис. (52,3%)⁴. У віці від 14 до 17 років – 1363,0 тис., у віці від 18 до 59 років – 8366,8 тис., у віці від 60 років і старше – 1656,1 тис. (або відповідно 8,5%, 52,2% і 10,3% від загальної кількості осіб жіночої статі)⁵. На підставі наведених даних можна констатувати, що жіночий потенціал українського села на початку німецько-радянської війни був вагомим складником сільського соціуму і саме йому довелося винести основний тягар у справі забезпечення функціонування сільськогосподарської галузі в екстремальних умовах початкового періоду війни.

В умовах війни влітку 1941 р. на ланах України розгорнулася справжня «битва» за урожай, яка мала не лише економічне, але й стратегічне значення. На час розгортання бойових дій у більшості областей вже завершувалася підготовка до збирання урожаю, а у південних навіть почалися жнива.

Перед трудівниками села стояло завдання зібрати урожай, виконати державні поставки зернових та інших культур, тваринницької продукції, забезпечити Червону армію продовольством, а оборонну промисловість – сировиною.

1 Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / ред. І. О. Герасимов. Київ : „Книга Пам'яті України”, 2000. 944 с.; Політична історія України. XX ст. : у 6 т. / ред. І. Ф. Курас. Київ : Генеза, 2003. Т. 4. Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. 584 с.; Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 2. 655 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2 кн. / ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2010. Кн. 1. 735 с. Кн. 2. 943 с.; Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). Київ : Альтернатива, 1999. 336 с.; Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Київ : Ін-т історії України, 2010. 150 с.; Перехрест О. Г. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.; Кучер В. І., Потильчак О. В. Україна в 1941–1944 : трагедія народу за фасадом Священної війни. Київ: Біла Церква : ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. 368 с.; Перехрест О. Г., Тітка О. О. Український селянський фактор у німецько-радянській війні 1941 – 1945 рр. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 30 – 42.

2 Коваль М. В. Подвиг жінок радянської України у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. *Український історичний журнал*. 1975. № 12. С. 24 – 46; Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. Киев. Высшая школа, 1985. 302 с.

3 Народне господарство Української РСР в 1971 році. Київ : Статистика, 1972. С. 12, 14, 16; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3987. Арк. 7.

4 Ibid. Арк.7 зв.

5 Ibid.

Вирішення цих завдань відбувалося у надзвичайно скрутних умовах. Насамперед гострою була проблема дефіциту робочої сили, зумовлена залученням до діючої армії найбільш працездатної частини сільського населення – чоловіків. Особливо відчутною була втрата механізаторів і спеціалістів. Із кожної МТС на фронт було мобілізовано 60–70% працівників. Значно скоротилася і матеріально-технічна база сільськогосподарського виробництва. Так, упродовж перших тижнів війни лише з МТС було передано військовим частинам та іншим організаціям для транспортних та оборонно-будівельних робіт близько 9,3 тис. тракторів та більша частина автомобілів⁶. Також кожний колгосп і радгосп віддали фронту найкращих коней та багато возів. Переведення ремонтних заводів на виконання воєнних замовлень різко зменшило ремонтну базу для сільськогосподарської техніки. Погіршилося постачання сільського господарства паливом, запасними частинами для тракторів, комбайнів, автомобілів та іншої техніки й механізмів. У розпал збиральних робіт сільське працездатне населення та транспортні засоби колгоспів, МТС і радгоспів залучалися на будівництво оборонних споруд, аеродромів та інших воєнних об'єктів.

Все це створювало неймовірно важкі умови для виконання сільськогосподарських робіт, вимагало максимальної мобілізації наявних матеріально-технічних та людських ресурсів. У колгоспах і радгоспах переглядалися плани збиральних робіт із тим, щоб провести їх у найкоротші терміни, здійснювалася нова розстановка робочої сили, ставка робилася на повніше використання техніки, що залишилася, та живого тягла, ширше застосування ручної праці, залучення до роботи жінок, літніх людей і підлітків.

Оскільки більшість чоловіків-керівників пішла в армію, на керівну роботу висувалися жінки. Вони стали головами і членами правління колгоспів, бригадирами, завідувачами тваринницьких ферм.

Винятково велике значення мала заміна механізаторів, які пішли на фронт, оскільки від цього залежало використання на жнивах та інших роботах тракторів і комбайнів.

Проблема була розв'язана за рахунок залучення до роботи жінок, які мали спеціальності механізаторів і раніше працювали на тракторі, комбайні чи автомашині, та масового оволодіння сільськогосподарською технікою жінками-селянками, дівчатами та частково підліткам. В усіх областях, районах та при кожній МТС було організовано їхнє технічне навчання на короткотермінових курсах – місячних для підготовки трактористів і 15-денних для підготовки комбайнерів та помічників комбайнерів. Підготовка жінок-механізаторів здійснювалася й шляхом індивідуального навчання, яке проводили досвідчені механізатори. Упродовж першого воєнного місяця в Україні було підготовлено без відриву від виробництва 35 тис. трактористок⁷, а також багато тисяч комбайнерок. Вони гідно замінили чоловіків-механізаторів, які пішли на фронт. Більшість з них відзначалася ударною працею і виконувала по 2–3 норми впродовж робочого дня.

Збиральна кампанія 1941 р. багата на факти самовідданої праці селянства. Люди працювали від зорі до пізнього вечора, часто по 20 годин на добу. У багатьох колгоспах і радгоспах була організована цілодобова робота простих збиральних машин на транспортній або на змінній живій тязі. Різко збільшилась питома вага ручної праці, яку виконували в основному жінки, підлітки і літні люди. Частка трудоднів, які виробили у серпні 1941 р. в окремих колгоспах жінки, сягала 60%, а підлітки та літні колгоспники – 30%⁸.

Завдяки трудовій звитязі сільських трудівниць у багатьох господарствах і районах збиральні роботи здійснювалися організовано і швидкими темпами. Так, станом на 15 липня 1941 р. у шести південних і східних областях – Запорізькій, Сталінській, Дніпропетровській, Ворошиловградській, Миколаївській та Кіровоградській – було зібрано врожай з площі 959 тис. га, вдвічі більшої ніж на той же час у 1940 р. Станом на 11 жовтня 1941 р. колгоспи восьми східних областей республіки план збирання зернових виконали на 93, 8%. На 1 жовтня 1941 р. було обмолочено по республіці 52,9% усього скошеного хліба⁹. Зібраний в Україні й зда-

6 Перехрест О. Г. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 125.

7 Ibid.

8 Лаута С. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ : Вид-во Київського університету, 1965. С. 39.

9 Ibid; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. в 3 т. Киев : Политиздат Украины, 1975. Т. 1. С. 136.

ний державі хліб складав восьму частину всіх зернових, заготовлених у 1941 р. у тилових районах СРСР¹⁰.

Силами жінок-колгоспниць і робітниць радгоспів було проведено і часткове збирання пізніх культур. За неповними даними, станом на 1 жовтня 1941 р. по республіці було зібрано соняшнику 17,1% посівної площі, овочів – 27,4%, картоплі – 5,7%. Лише у Чернігівській, Сумській, Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Ворошиловградській та Сталінській областях руками сільських трудівниць було заготовлено 176 855 т овочів і картоплі, що становило 31,9% від плану¹¹.

Одночасно із проведенням збирання зернових та інших культур, на плечі жінок ліг увесь комплекс робіт у сфері громадського тваринництва. Ними проводилася заготівля сіна та інших кормів, забезпечувалися догляд та відгодівля великої рогатої худоби, свиней, овець, птиці. На 10 вересня 1941 р. план обов'язкових поставок державі молока колгоспно-селянським сектором у 15 східних областях було виконано на 63,8%, а у колгоспах – на 62,3%; план обов'язкових поставок яєць – на 58,4%, вовни – 71,1%. На 20 вересня в цих же областях було заготовлено 167 973,6 т м'яса, зокрема колгоспами 106 787,4 т (80,5% плану)¹².

Восени 1941 р. у колгоспах та радгоспах неокупованих районів республіки переважно силами жінок відповідно до встановлених планів було проведено сівбу озимих, продовжувалося збирання технічних культур та овочів, здача їх державі.

Ціною неймовірних зусиль радянські війська на Південно-Західному фронті у другій половині листопада 1941 р. зупинили наступ загарбників, а у період зимових боїв звільнили від окупантів ряд районів республіки. Трудівникам сільського господарства неокупованих районів до червня – липня 1942 р. довелося працювати у надзвичайно складних умовах. Села прифронтової смуги були обезлюднені – так мало у них залишалося мешканців. Більшість серед них складали

жінки, літні люди, діти. Наприклад, у радгоспі «Індустрія» Станично-Луганського району Ворошиловградської області, який мав 6767 га землі, залишилося всього 537 робітників, із них 402 жінки; із 105 трактористів лише троє були чоловіки; комбайнерами – майже одні жінки; жінки складали 90% тваринників радгоспу. Та все ж колгоспники та робітники радгоспів змогли не лише зібрати частину урожаю 1941 р., а й виконати основний обсяг весняних польових робіт. Всього за період з 1 січня по 20 червня 1942 р. колгоспниками і робітниками радгоспів Ворошиловградської, Харківської та Сталінської областей було заготовлено 30 287 т харчового зерна, 5070 т соняшника, 2964 т соломи і 7242 т фуражного зерна, а також багато інших видів продовольства та фуражу. Лише у Ворошиловградській області навесні 1942 р. було засіяно 596 948 га: в колгоспах – 489 853 га, або 96,8% до 1941 р., у радгоспах – 107 095 га, або 88,8%¹³. У колгоспах і радгоспах було відновлено роботу тваринницьких ферм. І хоча порівняно небагато продукції давало тваринництво цих районів України, але яким цінним було воно в умовах максимального напруження, в якому перебувала вся країна.

У червні–липні 1942 р. в неокупованих районах розгорнулася робота з догляду та обробітку посівів сільськогосподарських культур і підготовці до збирання врожаю. Однак господарська діяльність була призупинена подальшим розвитком воєнних дій. На початку червня 1942 р. нацистські війська перейшли у новий наступ й окупували всю територію України.

В умовах швидкого просування ворожих військ углиб країни важливого значення набула допомога Червоній армії у будівництві оборонних споруд і рубежів, військових аеродромів та інших об'єктів. Загалом у республіці влітку – восени 1941 р. на ці роботи залучалися 2 млн осіб цивільного населення¹⁴, з них сотні тисяч сільських мешканців, переважно жінок і підлітків, зусиллями яких було зведено тилі оборонні лінії протяжністю понад 4 тис. км.

10 Перехрест О. Г. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 126

11 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 - 1945 гг. в 3-х т. Киев : Политиздат Украины, 1975. Т. 1. Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 - ноябрь 1942 гг.) Авт. кол. : И. В. Архипов, П. Н. Балковой, В. С. Друз и др. С. 137, 139.

12 Ibid. С. 138.

13 Перехрест О. Г. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 127.

14 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 - 1945 гг. в 3-х т. Киев : Политиздат Украины, 1975. Т. 1. Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 - ноябрь 1942 гг.) Авт. кол. : И. В. Архипов, П. Н. Балковой, В. С. Друз и др. С. 1.

Спорудження такої величезної мережі оборонних рубежів стало справжнім народним подвигом. Трудомісткі земляні роботи проводилися вручну, часто всього за кілька десятків кілометрів від передових позицій. Люди добиралися до місця роботи пішки, працювали по 18, а то й більше годин на добу, у спеку й холод, під дощем, відпочивали під відкритим небом. Були проблеми з організацією харчування та наданням медичної допомоги. Вдома у багатьох жінок без належного догляду залишалися діти та особисте господарство. Чимало їх загинуло або було поранено під час частих нальотів ворожої авіації. Більшість мобілізованих на будівництво сільських жінок з розумінням і свідомо брали участь у роботах, виконували та перевиконували норми денного виробітку в 2–3, а то й більше рази. Водночас були й такі, хто під різним приводом намагався ухилитися від участі в роботах і залучався у примусовому порядку. Мало місце і самовільне залишення будівельних об'єктів, неякісне виконання робіт. Однак негативні явища загалом не позначилися на результатах будівництва, й оборонні рубежі поставали на шляху ворога. На багатьох фортифікаційних спорудах були надовго затримані нацистські війська, які зазнали великих втрат у живій силі та техніці. Водночас через прорахунки військового керівництва частина оборонних рубежів виявилася непридатною для використання або не була використана Червоною армією.

В основному на жителів сільських населених пунктів було покладено роботи з ремонту та підтримання у належному стані ґрунтових та шосейних шляхів. Оскільки працездатних чоловіків у селах було обмаль, то до цих робіт залучалися в основному жінки та сільська молодь. Наприклад, на шосейній дорозі Херсон – Миколаїв – Одеса з кінця червня 1941 р. щоденно працювало понад 4 тис. колгоспників. Лише впродовж тижня вони побудували 20 мостів та значно покращили полотно автомобільних доріг. У Київській, Полтавській, Харківській, Сумській і Чернігівській областях упродовж декількох тижнів влітку – восени 1941р. ремонтом доріг і мостів було зайнято в середньому в кож-

ній області 5–7 тис. землекопів, теслярів, 3–4 тис. їздових з підводами. Відповідно до розпоряджень республіканських органів влади від 14 липня, 19 та 31 серпня 1941 р. у ряді областей ділянки шляхів закріплювалися за районами та селами, а районні та сільські ради для їх упорядкування створили спеціальні ремонтно-дорожні бригади, виділяли колгоспників, транспортні засоби, матеріали з місцевих ресурсів¹⁵. У багатьох місцях селяни ремонтували та зводили нові мости, посилювали під навантаження існуючі, будували переправи через річки.

Взимку сільські мешканці працювали на розчищенні доріг та військових аеродромів від снігових заметів. Наприклад, на Харківщині великий обсяг таких робіт виконували жінки та молодь із сіл Ізюмського, Петрівського, Боровського, Лозівського, Куп'янського та інших районів області¹⁶. Часто мешканки прифронтових сіл надавали допомогу військовим частинам безпосередньо в ході бойових дій, доставляючи на передову снаряди підводами, санками або й на руках¹⁷.

Наявні документальні дані свідчать про масову участь із перших днів війни сільських жінок у створенні фонду оборони. Вони передавали до нього особисті грошові заощадження, облігації державних позик, цінні речі, перераховували вартість зароблених трудовнів, вносили із особистих запасів продовольство та ін. Сільські жінки робили цільові внески на будівництво танків та літаків, вимушено брали участь в ініційованій владними структурами акції за дострокову сплату річних податкових внесків, а також як річного внеску, так і всієї підписки по позиції третьої п'ятирічки. Навесні 1942 р. в неокупованих районах серед жінок результативно пройшло розміщення державної воєнної позики 1942 р., в багатьох селах на неї підписалися й внесли суми місячного заробітку, а то й більші суми всі колгоспниці. Відчутною була допомога сільських жінок України пораненим воїнам. На території республіки, де вже в перші тижні війни перебувало 158 евакошпиталів на 56 200 ліжок, а пізніше шпитальна мережа була розширена ще на 87 400 ліжок¹⁸. Фактично кожен шпиталь мав шефів

15 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 - 1945 гг. в 3-х т. Киев : Политиздат Украины, 1975. Т. 1. Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 - ноябрь 1942 гг.) Авт. кол. : И. В. Архипов, П. Н. Балковой, В. С. Друз и др. С. 101.

16 ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 423, 433; Оп. 3. Спр. 1276. Арк. 26.

17 Державний архів Харківської області. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 1. Арк. 213.

18 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 - 1945 гг. в 3-х т. Киев : Политиздат Украины, 1975. Т. 1. Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 - ноябрь 1942 гг.) Авт. кол. : И. В. Архипов, П. Н. Балковой, В. С. Друз и др. С. 105.

із сільської місцевості. Колгоспи та радгоспи постачали шпиталіам продукти харчування, а сільські жінки і дівчата брали участь в облаштуванні приміщень, забезпеченні їх постільною білизною, догляді за пораненими, робили індивідуальні продовольчі подарунки.

Сільські жінки молодого віку і дівчата взяли участь і в патріотичному русі донорів. Щоправда, у сільській місцевості цей рух не був таким масовим, оскільки там не було належних умов для забору донорської крові. Однак факти свідчать, що чимало селянок, зокрема із приміських, а також прифронтових сіл здавали кров для порятунку поранених у міських донорських пунктах та розташованих поблизу військових шпиталіах.

Наприкінці літа 1941 р. сільське населення долучилося до розпочатої в республіці кампанії зі збору для фронтовиків теплих речей, матеріалів та сировини для їх пошиття. Тільки протягом вересня – листопада 1941 р. у республіці за активної участі сільських жінок було зібрано 1 174 972 кг вовни, понад півмільйона овечих шкур, багато теплої білизни, тілогрійок, светрів, вовняних шкарпеток та інших теплих речей¹⁹. Восени і взимку 1941–1942 рр. активність у цьому русі проявляли сільська жіноча молодь неокупованих районів республіки. Так, у Харківській області в цей період їхніми зусиллями було зібрано 1698 кожухів, 1800 пар валянок, 15 154 пар рукавиць, 13 918 теплих шкарпеток²⁰, у Ворошиловградській області у листопаді – грудні 1941 р. – 1500 кожухів, 700 пар валянок та багато інших речей²¹. У багатьох селах були створені майстерні та гуртки з пошиву й в'язання теплих речей. Широко практикувалося пошиття одягу й білизни вдома. У прифронтових районах сільські жінки брали участь у побутовому обслуговуванні воїнів: облаштовували лазні, прали та ремонтували обмундирування, білизну. В селах Слав'янського, Барвінківського, Лиманського, Старосалтівського та Шевченківського районів сільськими комсомолками було створено низку пунктів прання і ремонту білизни для червоноармійців²². У Ворошиловградській,

Сталінській та інших областях влаштувалися будинки три – п'ятиденного відпочинку для фронтовиків (за 5–10 км від передової), в обладнанні та забезпеченні яких харчуванням брали участь селянки²³.

Жінки широко залучалися й до виконання заходів із переміщення ресурсів колгоспів і радгоспів у тиллові регіони СРСР. Перегін техніки і худоби здійснювався своїм ходом на відстані, що перевищували в середньому півтори-дві тисячі кілометрів. Жінки-механізатори брали участь у підготовці техніки до евакуації та керували нею під час перегону малопридатними для цього шляхами, часто під бомбардуванням та обстрілами ворожої авіації, нестачі пального. За несприятливої обстановки на фронті та надзвичайно складних умов, в яких відбувалася евакуація сільськогосподарської техніки, українським сільським механізаторам, частину яких склали жінки, вдалося вивезти за межі України 20 302 трактори із 50 тис., що підлягали до евакуації²⁴.

Жінки становили більшість погоничів гуртів худоби, яку переганяли на схід. Їх обов'язком було годування і напування тварин, видоювання, зоотехнічне та ветеринарне обслуговування на всьому довгому шляху перегону. Станом на 20 жовтня 1941 р. із колгоспів УРСР до евакуації було підготовлено таку кількість поголів'я худоби: коней – 469,9 тис. голів, або 14,2% від наявних на 1 січня 1941 р.; великої рогатої худоби – 2 млн 155,1 тис. голів, або 59,8%; овець – 2 млн 750 тис. голів, або 82,1%; свиней – 877,6 тис. голів, або 26,7%. З цієї кількості перегнано за межі УРСР і надійшло в області РРФСР: коней – 158,1 тис. голів; великої рогатої худоби – 1 млн 080,7 тис. голів, овець – 761,5 тис. голів, свиней – 168,9 тис. голів, або відповідно 31,8%, 50,1%, 64,0% та 19,2% від кількості худоби, піднятої до евакуації²⁵. Частина евакуйованої худоби здавалась у дорозі заготівельним організаціям та частинам Червоної армії. У результаті проведеної в перший період війни евакуації ресурсів сільського господарства України вдалося врятувати

19 Лаута С. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ : Вид-во Київського університету, 1965. С. 42.

20 ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 423, 433.

21 Державний архів Луганської області. Ф. 311. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 96; Спр. 184. Арк. 11.

22 ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1276. Арк. 56.

23 Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). Київ : Альтернатива, 1999. С. 100–101.

24 Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Київ : Ін-т історії України, 2010. С. 133.

25 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 62. Арк. 226; Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Київ : Ін-т історії України, 2010. С. 135.

від ворога їх значну частину і поставити на службу обороні.

Жертовна праця сільських жінок на колгоспних і радгоспних полях й фермах та активна участь у різноманітних акціях, спрямованих на допомогу фронту, здійснювалися в умовах різкого погіршення їхніх матеріально-побутових умов. За обов'язкову й ненормовану роботу вони фактично не одержували ніякої платні. Виплати по трудових як грошові, так і натуральні, у більшості господарств були призупинені, оскільки не було для цього ні достатніх коштів, ні продукції, які майже повністю забиралися державою на потреби війни.

Водночас значна частина сільських трудівниць та очолюваних ними індивідуальних господарств сплачували державні податки та страхові платежі. Надзвичайно обтяжливою була існуюча ще з довоєнних часів практика обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, згідно з якою кожен селянській двір повинен був здати державі за низькими заготівельними цінами визначену кількість м'яса, молочних продуктів, яєць та іншої продукції зі своєї присадибної ділянки. За таких умов основним джерелом існування для селян залишалася присадибна ділянка. За рахунок вирощеної на ній продукції селяни не лише харчувалися, а й розраховувалися податковими та іншими платежами. За відсутності в більшості селянських господарств чоловіків та постійній зайнятості на роботах

у громадських господарствах жінок та підлітків догляд за присадибною ділянкою та домашньою худобою здійснювався з надмірними зусиллями членів селянських сімей. Основний тягар роботи лягав на руки літніх жінок та дітей. Повсякденне життя селянських сімей обтяжувалося неможливістю одержувати кваліфіковану, а часто й елементарну медичну допомогу, зокрема в період різкого зростання захворюваності в осінньо-зимовий період. Відчутним був дефіцит товарів промислової та продовольчої груп, особливо товарів першої необхідності. Ціна на них на ринку та в перекупників неймовірно зроста й більшість селян не мала можливості їх придбати. З перебоями працювали пошта й телефонна мережа, порушилася робота сільських закладів освіти: школярів широко залучали до сільськогосподарських робіт, у школах не вистачало вчителів, підручників та навчального приладдя, а в учнів – одягу та взуття, з настанням холодів багато шкіл не працювали через відсутність палива.

Висновки. У повсякденному житті багатьох селянських сімей, в яких, як правило, головували жінки, звичайним явищем було напівголодне, а з похолоданням – й напівхолодне існування. Усе це відбувалося на фоні постійних невтішних повідомлень з фронту, надходження звісток про загибель рідних та односельців, що мало гнітючий негативний вплив на моральний стан сільського жіночого соціуму.

References:

1. Bezsmertya. Knyha Pam'yati Ukrayiny. 1941–1945. [Immortality. Book of Memory of Ukraine. 1941–1945.]. (2000). (Ed). Herasymov, I. Kyiv: Knyha Pam'yati Ukrayiny. [in Ukrainian].
2. Politychna istoriya Ukrayiny. XX. [Political history of Ukraine. XX century]. (2003). (Ed). Kuras, I. Kyiv: Heneza, 4. [in Ukrainian].
3. Istoriya ukrayins'koho selyanstva [History of the Ukrainian peasantry] (2006). (Ed). Kul'chyts'kyu, S. Kyiv : Naukova dumka, 2. [in Ukrainian].
4. Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya. [Ukraine in World War II: a view from the XXI century]. (2010). (Ed). Smoliy, V. Kyiv: Naukova dumka, 1. [in Ukrainian].
5. Koval', M. (1999) Ukrayina v Druhiy svitoviy i Velykiy Vitchyznyaniy viynakh (1939 – 1945) [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939 – 1945)]. Kyiv: Al'ternatyva. [in Ukrainian].
6. Perehrest, O. (2010). Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny v roky Velykoyi Vitchyznyanoi viyny (1941 – 1945). [Agriculture of Ukraine during the Great Patriotic War (1941 – 1945)]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny. [in Ukrainian].
7. Perehrest, O. (2011). Ukrayins'ke selo v 1941 – 1945: ekonomichne ta sotsial'ne stanovyshe. [Ukrainian village in 1941 – 1945: economic and social situation]. Cherkasy: Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. [in Ukrainian].
8. Kucher, V. & Potilchak, O. (2011). Ukrayina 1941–1944: trahediya narodu za fasadom Svyashchennoi viyny. [Ukraine 1941–1944: the tragedy of the people behind the facade of the Holy War]. Bila Tserkva : TOV «Bilotserkivdruk». [in Ukrainian].

9. Perehrest, O. & Titika, O. (2021). Ukrayins'kyi selyans'kyi faktor u nimetsk'o-radyansk'iy viyni 1941–1945. [The Ukrainian peasant factor in the german-soviet war (1941 – 1945)]. *Ukrainskyi Selianyn*, 25, 30–42. [In Ukrainian].
10. Koval', M. (1975). Podvyh zhinok radyans'koyi Ukrayiny u Velykiy Vitchyznyaniy viyni 1941 – 1945. [Feat of women of Soviet Ukraine in the Great Patriotic War (1941 – 1945)]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 12, 24 – 46. [In Ukrainian].
11. Galagan, V. (1985). Ratnyy podvig zhenshchin v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. [The feat of arms of women during the Great Patriotic War]. Kyiv : Vysshaya shkola. [in Russian].
12. Narodne gospodarstvo Ukrayins'koyi RSR u 1971. [The national economy of the Ukrainian SSR in 1971]. (1972). Kyiv: Statystyka. [in Ukrainian].
13. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Fund 1, Inventory 23, File 3987 [in Ukrainian].
14. Lauta, S. (1965). Kolhospne selyanstvo Radyans'koyi Ukrayiny v roky Velykoyi Vitchyznyanoi viyny. [The collective farm peasantry of Soviet Ukraine during the Great Patriotic War]. Kyiv: University of Kyiv, 208. [in Ukrainian].
15. Ukrainskaya SSR v Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuza 1941–1945. (1975). [Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945], 1, Kiev: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
16. Koval', M. (1970). Vse – dlya peremohy. Podvyh trudyashchykh Ukrayiny u Velykiy Vitchyznyaniy viyni. 1941– 1945. [Everything is for the overhaul. The feat of the working people of Ukraine at the Great Victory Day. 1941–1945]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
17. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Fund 7, Inventory 2, File 4 [in Ukrainian].
18. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Fund 7, Inventory 3, File 1276 [in Ukrainian].
19. State Archive of the Kharkiv region, Fund 2, Inventory 11, File 1 [in Ukrainian].
20. State Archive of the Luhansk region, Fund 311, Inventory 1, File 3 [in Ukrainian].
21. State Archive of the Luhansk region, Fund 311, Inventory 1, File 184 [in Ukrainian].
22. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Fund 1, Inventory 30, File 62 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.08.2022

Схвалено до друку / Accepted: 13.10.2022